

РОЗВИТОК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПЕРЕДУМОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Актуальність. Перехід від тоталітарної до демократичної держави вимагає зростання соціальної ролі особистості, формування її громадянської направленості. Актуальною стає проблема самостійного вибору людиною індивідуальної системи норм і ціннісних орієнтацій, а на їх основі і форм поведінки. Питання про свободу вибору неминуче підводить до проблеми розвитку відповідальності, в тому числі і у дітей молодшого шкільного віку, як соціально-психологічної передумови демократизації суспільства.

Мета статті: з'ясувати сутність поняття «відповідальність» та розкрити фактори, що впливають на формування та розвиток відповідальної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Відповідальність, як і будь-яка інша морально-етична якість особистості молодшого школяра, – це складне психічне утворення, яке інтегрує в собі сукупність психічних станів, процесів і властивостей. Воно включає в себе, з одного боку, певний мотив, який визначає ставлення молодшого школяра до тієї поведінки, в якій виражається зазначена якість, з іншого – засвоєні способи поведінки при формуванні тієї чи іншої якості. У дитини спочатку виникає відповідна стійка поведінка в кожній конкретній ситуації, а потім, у процесі подальшого закріплення та узагальнення, ця поведінка переноситься в інші життєві ситуації.

Оскільки на формування відповідальної поведінки молодшого школяра впливають етичні норми а також характер суспільних відносин, суттєвого значення набуває поняття включення, способу включення дитини в систему суспільних відносин. Адже, як правило, людина відчуває себе відповідальною лише за ті процеси, в яких вона бере більш або менш активну участь і має можливість вибору. Як зазначає К.Муздибаєв, «можливість вибору, тобто надання свідомої переваги певним лініям

поведінки, є передумовою відповідальності. Кожний вибір, кожний вчинок визначається життєвою позицією особистості, в основі якого лежить етичний імператив» [6; 21].

Виходячи з того, що моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а отриманий результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає на особистість відповідальність, яка може бути умовно поділена на внутрішню та зовнішню. Зовнішня відповідальність виражається у вигляді санкцій суспільства на дії особистості. Внутрішня відповідальність виявляє спроможність особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись при цьому етичними нормами. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії як совість, тобто усвідомлення відповідності або невідповідності своєї поведінки морально-етичним вимогам суспільства, яке виражається в емоційно-оціночному ставленні до себе і оточуючих.

Одним із провідних критеріїв відповідальної поведінки особистості Л. І. Грядунова [4] вважає рівень і зміст дисципліни в різних сферах життя. Причому дисципліна виступає як зовнішній регулятор соціально значущої поведінки і як специфічний внутрішній регулятор – найважливіша моральна і соціально-психологічна якість особистості, що передбачає свідоме, активне дотримання обов'язкового, належного (почуття дисциплінованості й почуття відповідальності). Якщо критерієм дисципліни виступає реальний вчинок і його результат, то критерієм відповідальності виступає не тільки поведінка, а також її мета й мотиви, які спонукають молодшого школяра до засвоєння відповідних форм поведінки. Найбільш стійкою якістю буде у випадку, коли прагнення до оволодіння нею включається в систему цінностей суб'єкта, тобто обумовлюється найбільш високими формами його мотивації. Якщо ж засвоєння відбувається на основі мотиву, що не відповідає даній якості (із страху покарання, прагнення до нагороди тощо) у молодшого школяра утворюються необхідні уміння, але не виникне відповідна

якість і потреба діяти відповідно до цієї якості.

Отже, у процесі формування етичної поведінки молодшого школяра потреба бути відповідальним має стати його внутрішньою потребою, яка б координувала вчинки дитини на основі добровільного й усвідомленого слідування вимогам етичних норм. «Потрібно враховувати не тільки формальну відповідність зовнішньої поведінки вимогам суспільства, не зовнішню пристосованість до них, а формування внутрішніх спрямувань, які відповідають не букві, а духу моральних вимог, з яких у порядку внутрішніх закономірностей випливає б моральна поведінка. Без належного внутрішнього ставлення відповідність поведінки цим вимогам дуже слабка, дуже ненадійна. Вся справа в тому, щоб зробити моральні вимоги внутрішньо значущими для людей» [10; 138 – 139].

Як зазначає О.Ф.Плахотний [9], відповідальність не виникає сама по собі, а зароджується, розвивається і виховується, закріплюється тими суспільними умовами, в яких живе особистість. Це – важкий і тривалий процес, який іде паралельно із формуванням почуття обов'язку і людської гідності. Як поняття, яке характеризує моральну діяльність людини, відповідальність тісно пов'язана з такою категорією, як обов'язок. Обов'язок, який лежить в основі етичної поведінки людей, передбачає перетворення морально-етичних норм і вимог у програму діяльності для кожної конкретної особистості. Необхідною умовою для формування обов'язку – найбільш високого розвитку морально-етичної свідомості особистості є наявність розвиненої моральної відповідальності і совісті. Реалізуючись в моральній відповідальності, обов'язок виступає в ролі об'єктивної основи морально вільної поведінки і діяльності, а совість є формою самоконтролю особистості.

Формування молодшого школяра, як відповідальної особистості, передбачає засвоєння мотивів і способів етичної поведінки. Вирішальне значення має особистий досвід дитини, її діяльність, в ході якої не тільки засвоюються етичні норми, але і формуються моральні почуття, звички та

інші неусвідомлені складові відповідальної поведінки. Передумови появи у дітей молодшого шкільного віку усвідомленого контролю за своїми діями і вчинками, формування почуття індивідуальної відповідальності виявлені і ґрунтовно розкриті В.А.Аверіним [1], В.С.Мухіною [7], А.В.Петровським [8], Л.Н.Фридманом [12].

Вивчаючи проблему становлення відповідальності у дітей, Ж.Піаже було висунуто когнітивно-генетичний підхід до вивчення даної проблеми. Вчений зазначав, що розвитку моральної свідомості сприяє творча, активна взаємодія індивіда із соціальним середовищем та людьми, що його оточують. Результати досліджень дозволили Ж.Піаже встановити дві стадії розвитку відповідальності у дітей – об'єктивну і суб'єктивну. На першій, об'єктивній стадії дітей ще не цікавить мотив учинку, а тому міра відповідальності співвідноситься ними з величиною завданої шкоди. У 7 – 8 річному віці молодші школярі починають усвідомлювати взаємозалежність між мотивом учинку та його наслідком, у них зростає вимогливість до себе, поступово етичні норми починають сприйматися і виконуватися у формі узагальненої категорії – «треба». Така моральна мотивація виступає для молодшого школяра не тільки у формі відповідних знань, але й у ролі безпосередніх переживань необхідності діяти саме так, а не інакше, і є важливою умовою формування усвідомленої відповідальної поведінки. До 12-річного віку у дитини формується суб'єктивна відповідальність і дитина аналізує не тільки результат вчинку, але і його мотиви. Перехід від об'єктивної до суб'єктивної відповідальності відбувається поетапно і «є ознакою автономної моралі особистості поряд з такими, як «визнання інших точок зору», «вірність принципу рівності чи інтересам інших людей» [6; 92]. Такі психологічні ознаки морального розвитку особистості характеризують виникнення у неї форми відчуття соціальної відповідальності, яке виявляється у контактах, взаєминах з іншими людьми.

Початкова форма відповідальності у дітей молодшого шкільного віку характеризується такими показниками: дитина виявляє готовність і

прагнення брати на себе відповідальність за виконання справи, усвідомлює необхідність і важливість обов'язкового її виконання не тільки для себе, але й для інших людей, виявляє активність і старанність під час виконання справи; емоційно переживає завдання, характер і результати його виконання: радіє, що отримала доручення, переживає за успіх, дає об'єктивну оцінку власно виконаній роботі та вчинкам, а також об'єктивно оцінює вчинки товаришів та роботу, яку вони виконували; охоче розповідає про власні успіхи або невдачі, радіє успіхам товаришів або виявляє співчуття у разі їхньої невдачі. Розуміння значущості і необхідності виконання, характер дій, емоційний стан і готовність звітуватися – інтеграція цих показників дає можливість визначити рівень розвитку відповідальності у дитини молодшого шкільного віку.

Характерним для молодшого школяра є як спосіб розв'язання моральних проблем, так і система цінностей, з якою ці проблеми співвідносяться. Ця система формується насамперед під час спілкування з оточуючими людьми, в ході практичного виконання тих чи інших етичних норм, правил, законів, які існують в суспільстві і сприяють формуванню у дитини усвідомлення обов'язкового і забороненого. Як зазначає І.С.Кон, «формування внутрішніх моральних інстанцій, морального «я», з яким індивід співвідносить свої мотиви і поведінку, є результатом спільного розширення кола дій і відповідальності, розвитку інтелекту, емоцій і волі, який відбувається в ході практичної діяльності особистості» [5; 148].

Розвиток почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку Л.І.Божович [2] пов'язує із виникненням у них суспільної спрямованості, коли дитина починає відчувати себе часткою колективу. У неї виникає потреба знайти своє місце в колективі, здобути авторитет і повагу з боку товаришів. Такі обставини змушують дитину рахуватися з думкою, потребами, інтересами членів колективу, виконувати норми і правила суспільної моралі, керуватися ними в своїй поведінці. На цій основі у молодшого школяра починають формуватися моральні почуття, зокрема

почуття відповідальності, і розвивається відповідальна поведінка. Як показують дослідження, проведені М.Й.Боришевським, формуванню почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку сприяє такий тип стосунків між дітьми, як взаємини відповідальної залежності. «Взаємини відповідальної залежності – запорука формування в дітей багатьох моральних рис, умова успішного розвитку особистості молодшого школяра в цілому» [3; 94 – 95].

Висновки. Отже, відповідальність є показником розвитку особистості, а саме показником її соціальної та моральної зрілості. В умовах демократизації суспільства відповідальність виступає в ролі усвідомленої особистістю необхідності узгоджувати і творчо направляти свою поведінку в інтересах суспільства, в потребі «самореалізації не себе в суспільстві, а себе для суспільства» [11; 7].

Література

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков. Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование). – М: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1980. – 143 с.
4. Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. – К.: Вища школа, 1979. – 134 с.
5. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. – М: Просвещение, 1980. – 192 с.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 239 с.
7. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 456 с.
8. Петровский А.В. Быть личностью. – М., 1990. – 240 с.

9. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). – Х., 1972. – 158 с.
10. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М., 1959. – 354 с.
11. Фельдштейн Д.И. Взаимосвязь возможностей образования и психологических закономерностей развития мотивационно-потребностной сферы личности // Проблемы мотивации общественно полезной деятельности школьников. – М., 1984. – С. 3 – 34.
12. Фридман Л.Н. Психология воспитания. – М.: ТЦ «Сфера», 1999. – 205 с.